

75. Engelstein L. New Thinking about the Old Empire: Post-Soviet Reflections / L. Engelstein // The Russian Review. — 2001. — Vol. 60. — № 4. — P. 487–496.

76. Hillis F. C. Between Empire and Nation: Urban Politics, Community, and Violence in Kiev, 1863–1907: Unpublished dissertation / Hillis F. C. — New Haven, 2009. — 550 p.

77. Weeks T. R. Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914 / Weeks T. R. — DeKalb : Northern Illinois University Press, 2008. — 316 p.

Л. В. Гриневич

УДК: 94:338.48-32(477)«1928/1929»

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ
ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УСРР
В УМОВАХ НЕДОРОДІВ І ГОЛОДУ 1928–1929 рр.**

В статті проаналізовано проблему «антирадянського» та «радянського» громадських «активів» у радянській Україні в умовах недородів і голоду 1928–1929 рр.

Ключові слова: політична активність; актив радянський; актив антирадянський; голод 1928–1929 рр.

В статье проанализирована проблема «антисоветского» и «советского» общественного «активов» в советской Украине в условиях неурожая и голода 1928–1929 гг. Обоснован вывод: хотя имеющиеся в распоряжении исследователей документы и материалы не позволяют четко определить количественные параметры этих активов, следует предположить, что соотношение между ними в исследуемый период было не в пользу последнего.

Ключевые слова: политическая активность; актив советский; актив антисоветский; голод 1928–1929 гг.

The article analyzes the problem of the «anti-Soviet» and «Soviet» groups of support in Soviet Ukraine during the crop failure, famine 1928–1929 and he substantiates the conclusion that although the existing documents and materials do not allow to clearly define the quantitative parameters of these assets, we can assume that the ratio between them in the study period was not in favor of the latter. We can displace attention on distribution among the different categories of population of Ukraine can be characterized as anti-soviet, pro-independent and anti-colonial. These last were predetermined by obvious unperception among worthy part of society of the soviet rulesystem, ephemerality of rights for Ukraine in the USSR and expressive dissatisfaction by power influences of the allied pow-

er on periphery. Repressive-punitive methods, that in Ukraine from the beginning of development of Stalin «revolution from above» had simultaneously both social and national, became basic means that power used for taming of negative political activity.

Keywords: political participation; activist Soviet and anti-Soviet; famine 1928–1929.

Утверджуючи в 1928–1929 рр. принцип «перевернутої реальності», сталінська група всіляко запевняла, що абсолютна більшість населення СРСР, зокрема й України, беззастережно підтримує «генеральну лінію партії», а протистоїть солідарним діям влади та «здорової частини» суспільства тільки жалюгідна купка незгодних — опозиціонерів, непманів, «куркулів» тощо. Вперте й демонстративне заперечування очевидного — масштабного сплеску негативних політичних настроїв на селі після запровадження надзвичайних заходів — було виразною прикметою Сталінової полеміки з майбутніми «правими» влітку 1928 р. про наслідки такої політики та про рецидиви надзвичайних заходів, попри офіційні декларації щодо їх скасування. Відповідаючи М. І. Фрумкіну, який 15 червня 1928 р. в листі до політбюро ЦК ВКП(б) застеріг проти тенденції «заплющувати очі на те, що село, за винятком невеликої частини бідноти, налаштоване проти нас, що ці настрої починають уже переливатися у робітничі та міські центри» [23, с. 290–294], Й. В. Сталін 20 червня в листі до політбюро звинуватив опонента у перебільшеннях, втраті рівноваги, впаданні у паніку [21, с. 290–294]. Коли на липневому 1928 р. пленумі ЦК О. І. Риков зажадав реагувати на сплеск у суспільстві негативних настроїв і припинити таврувати як панікерів усіх, хто намагається обговорити цю проблему [7, с. 257], Сталін відповів, що невдоволена лише деяка частина селянства, і вкотре звинуватив опонентів у паніці, не гідній більшовиків [7, с. 309–320, 353–369, 626, 634–635; 21, с. 155–185; 23, с. 319–331]. У той час як Риков на загальноміських зборах московського партактиву 13 липня 1928 р. говорив про масове невдоволення бідняцько-середняцьких мас, про політичну небезпеку недооцінок цього і про загрозу змички робітників та селян [22], Сталін того-таки дня на загальноміських зборах ленінградського партактиву запевняв, що більшість селян лояльна до влади, глузував на тему «змички і розмички» та вкотре звинувачував опонентів у глупстві, достойному панікерів [13].

Пересічні люди партійними дискусіями загалом переймалися мало, проте кричуща невідповідність між дійсністю і заявами партійних вождів та преси багатьох дивувала й обурювала. Найвідчайдушніші писали листи-спростування до влади та до редакцій, і часто не анонімно. «Фрумкін пра-

вий, коли він писав, що “село, за винятком невеликої частини бідноти, налаштоване проти нас”», — звертався до «Крестьянской газеты» селянин І. Петренко з Демидівського району на Одещині. Він спеціально наголосив, що таку думку висловлюють не «куркулі», а «рядові селяни, котрі все своє життя, не покладаючи рук працювали на землі» [3, арк. 144]. «Хіба компартія хоче слухати правду, як вона їй в очі коле. Як то чоловік може казати на крейду чорна, а на вугілля біле. Ясно, ні, а т. Сталін каже», — писав на цю саму тему до «Радянського села» Іван Таракалюк з Андріївського району на Маріупольщині, додаючи, що пише «не як контрреволюціонер, а як проста і чиста душа» [39, арк. 1–8].

Подібні листи громадян до влади, інші приватні документи, доповнені інформацією з таємних зведень політичних органів та спецслужб і статистикою від силових структур, переконливо заперечують сформовані від часів сталінізму й десятиліттями культивовані в радянській пропаганді уявлення про монолітність радянського суспільства, натомість оприявнюють не лише існування, а й масовість і різноманітність форм народної негоди.

Звісно, виокремлювати антагоністичні «радянський» та «антирадянський» громадські «активи» можна лише умовно, адже до свідомих політичних дій хоч на підтримку влади, хоч на політичний опір зазвичай вдається лише мала частина суспільства; більшість його залишається пасивною або, за певних обставин, тяжіє до того чи того полюса, і чітко окреслити її поведінку як вияв лояльності, чи, навпаки, потенційної нелояльності або й доказ повсякденного опору, подекуди буває важко.

Сучасні дослідники пропонують різні класифікації форм опору владі, розглядаючи його як своєрідну піраміду, в основі якої лежить «неконформізм», а вище — «відмова співробітничати», «протест» і, нарешті, «опір» (Детлев Пекерт), або як своєрідну вертикаль «девіантної поведінки» — «соціального протесту» — «політичного опору» (Гергард Бот); доводять існування такого феномену як повсякденний опір (Джеймс Скотт) тощо. Очевидно, класифікації потребують і форми підтримки сталінської влади, яка могла набувати рис конформізму, вимушеної співучасті й свідомої, політично вмотивованої підтримки.

Мета статті — з'ясувати, якими могли бути радянський і антирадянський «активи» в УСРР у кризових 1927/28–1928/29 рр. і наскільки виразним у цей час могло бути коливання більшості українського населення між цими двома полюсами.

Ознакою належності до політично свідомої частини радянського суспільства, вочевидь, можна вважати членство в КП(б)У, комсомолі, входження до комітетів незаможних селян, спілок безвірників, деяких інших подіб-

них організацій, які не тільки якнайтісніше взаємодіяли з владою, але й, власне кажучи, репрезентували її.

Опублікована в радянській пресі статистика засвідчує, що в УСРР 1928–1929 рр. ця активна частина в кількісному вимірі була невелика, а в селі її присутність взагалі була умовна. Українських комуністів (разом із кандидатами) було тоді 200 тис. осіб [15], серед них власне «селян від плуга» лише 21614 — 9,4% усіх партійців [12], і це в той час, коли більшість майже 30-мільйонного населення України становили саме селяни. Комсомольців у республіці було близько 400 тис. [17, с. 363–401]. Найчисленнішими були комітети незаможних селян, до яких входило 1150 тис. осіб, але й ці організації охоплювали тільки 25% бідноти [1; 10; 29]. Отож загалом політично вмотивована частина радянського суспільства — актив, на який передовсім могла розраховувати більшовицька влада, — могла становити трохи більше як 5% населення, і це без урахування того, що та сама особа могла одночасно перебувати в усіх перелічених організаціях.

Особливості функціонування радянської системи не дають змоги так просто визначити, наскільки щирим і свідомим був вибір усіх цих людей. Немає сумніву, що саме до цих суспільних категорій належало найбільше тих, хто вірив у справедливість радянського ладу та в ідеали комунізму; але водночас не можна заперечити й те, що для багатьох належність до комуністичних організацій була пристосуванням до повсякденних реалій, а партійний квиток — не так ознакою належності до борців за комуністичне майбуття, як запорукою порівняно благополучного сьогодення.

Попри те, що саме партійно-комсомольський актив був щільно залучений у реалізацію всіх господарських кампаній, які проголошувало сталінське керівництво, розгортання системи надзвичайних заходів засвідчило неготовність і небажання його помітної частини брати участь у цьому. Ба більше, принципова незгода з курсом на визискування села зумовила ситуативну належність частини партійно-комсомольського активу до тих, хто в той чи той спосіб чинив опір владі. Це стосувалося навіть партійців, які входили до владних структур: порівняно рідко — окружної та районної управлінської ланок, доволі часто — нижньої, передусім сільської.

Справжній скандал розгорівся довкола Запорізького ОПК, бюро якого 28 серпня 1928 р. ухвалило постанову з відмовою виконувати накинутий згори нереальний заготівельний план на тій підставі, що він «не залишає округи жодного пуду на внутрішнє постачання» [35, арк. 95]. Крамольну постанову швидко скасували: в неординарну ситуацію втрутилися особисто А. І. Мікоян, а також політбюро ЦК КП(б)У, яке 11 вересня засудило її публічно в газеті «Комуніст» [35, арк. 95]. Те саме робили наприкінці місяця партійні збори, що їх спеціально скликали на підприємствах та в устано-

вах Запоріжжя. Проте конфлікт іще якийсь час не згасав: бюро не погоджувалося розцінити свою постанову як прояв «правого ухилу», а більшість рядових партійців, попри те, що на зборах лунали заклики розстріляти секретаря ОПК М. Ікса (справжнє ім'я Михайло Самойлов) як контрреволюціонера, в розмовах між собою фактично його виправдовувала, нарікаючи на несприятливий «політико-моральний стан робітників» через економічні труднощі, недорід в окрузі тощо [35, арк. 92–94]. 1 жовтня газета «Комуніст» опублікувала чергову статтю, тепер уже зі звинуваченням Запорізького ОПК «у замазуванні правоопортуністичного характеру своєї помилки» [9; 29, арк. 95], ще через тиждень, 8 жовтня, партійна газета «Червоне Запоріжжя» надрукувала постанову бюро ОПК із «правильною оцінкою» попереднього рішення та передовицю з тавруванням «помилки правого ухилу» [35, арк. 97; 42]. На цей час самого М. Ікса вже було усунуто з посади й невдовзі відряджено спершу для проходження «політичного карантину» до Кузнецької округи Сибірського краю, а потім — на Далекий Схід, аж поки в листопаді 1937 р. його не дістала репресивна сталінська машина [5]. Зауважмо, що попри суттєві втрати від недороду, лише один із районів Запорізької округи (й то не відразу) було внесено до переліку тих, кому належало надавати державну допомогу. Й хоча прямиий зв'язок між цією обставиною та серпневим бунтом бюро ОПК документально не доведено, відкидати можливу наявність такого зв'язку теж не можна, хоча б з огляду на існування політики неформальних зв'язків і неформальних домовленостей, що давало керівникам округ, які демонстрували безоглядну лояльність і мали особисті зв'язки в «центрі», змогу подекуди виборювати певні «преференції».

Якщо історія з секретарем Запорізького ОПК була радше винятком, то незгода рядових комуністів, навпаки, була досить поширеною. Їхній настрій після першої хвилі надзвичайних заходів виразно відбився в анонімній записці, поданій Л. М. Кагановичеві на зборах активу харківської організації КП(б)У 17 квітня 1928 р. «Чому так “безбожно” забирали все у селян під час самообкладання?» — запитував учасник зборів і додавав: «Через таку політику багато селян розорились і нині голодують» [14; 19, арк. 75, 90, 122]. Зрозуміло, що особливо поширеними були протестні настрої в середовищі сільських комуністів, та й взагалі в сільській владі. За інформацією ОГПУ на початку лютого 1929 р. «ліквідаторські настрої» в середовищі заготівельного й радянського апаратів, розмови про те, що «у селян хліба немає», зафіксовано в Дніпропетровській, Зінов'ївській, Маріупольській, Старобільській, Лубенській, Полтавській, Сумській, Уманській, Черкаській округах. Так, у с. Всесвятському Дніпропетровської округи голова сільради партієць Єременин на вимоги уповноваженого РВК

посилити заготівлю хліба прямо заявив: «Хліба брати немає з кого. Обдирати селян я не буду. Як бажаєте, то знімайте мене з роботи» [40, арк. 34–37]. Те, що в цей час подібні настрої були відчутними, засвідчила й Всеукраїнська партійна нарада з роботи на селі. На ній зазначалося, що сільські партійні осередки «недостатньо виконують завдання організації <...> класових сил на селі, завдання зміцнення спілки бідноти з середняком та наступу на глитая», і що причинами цього є, зокрема, «незадовільний соціальний склад сільських осередків», їх засміченість «чужим партії елементом», «розкладання» і незадовільний політичний вишкіл [2; 11; 16].

Неоднозначне ставлення до господарських кампаній влади демонстрували й комнезами. Хоча кількість незаможників у республіці з року в рік стрімко зростала, очевидним було й те, що до КНС вступає багато хто з середняків і навіть заможних селян, аби користуватися вигодами від перебування в цих організаціях. Тож не дивно, що в умовах надзвичайних заходів, недороду та голоду помітна частина українських комнезамів не квапилася надати владі підтримку, якої та очікувала. Вже на початку лютого 1928 р. ЦК КП(б)У надіслав до всіх окружних партійних комітетів директиву впритул зайнятися організаціями КНС через надто високий відсоток у них середняків (у низці округ до 40–50%), присутність «куркульських елементів», а також те, що під час хлібозаготівель та фінансових кампаній вони «часто виявлялися далеко не на висоті». На те, що «у багатьох місцях комнезами не проводили досить витриманої класової лінії», нарікав у листопаді 1928 р. на V пленумі ЦКНС Григорій Петровський [1; 10; 29] — голова ВУЦВК та за сумісництвом — керівник незаможників України.

З іншого боку, саме бідняцька частина комітетів незаможних селян, подекуди вражена психологією воєнного комунізму й невдоволена попередньою «непівською» політикою «потурання середнякові та куркулеві», а частіше — втомлена перманентним бідкуванням і націлена на різке підвищення свого соціального статусу стала кістяком радянського активу, руками якого реалізувалася політика надзвичайних заходів на селі. Документально зафіксовано численні випадки насильства представників комнезамів і членів сілрад над односельцями (нездавачам хліба навішували пудові ящики на шию, примушували їх годинами стояти «струнко», зачиняли їх у холодних приміщеннях, жорстоко били й навіть катували, погрожуючи зброєю, заганяючи голки під нігті чи обіцяючи відрізати статеві органи тощо), це зумовлювалося навряд чи «класовою боротьбою», а радше людською жорстокістю, навіть у крайніх її виявах — садизмом, провокованим і культивованим всюдозволеністю. Характерна вказівка пролунала в грудні 1928 р. з вуст Григорія Петровського на зустрічі з головами ОВК — де-

легатами IV сесії ВУЦВК X скликання. Відзначаючи в промові «деякий початковий стан громадянської війни», нарікаючи на переростання сільського кримінального бандитизму в політичний і вказуючи на пряму загрозу цього для влади в разі війни, голова ВУЦВК запропонував розгорнути на селі «громадський терор», додавши при цьому: «Заходи потрібні рішучі. Боятися не треба, а діяти так, як ми робили це в дні революції» [24, арк. 130–131, 149–159].

Монополія компартії на владу й ідеологію унеможливлювала легальну політичну діяльність незгодних із більшовицькою владою в СРСР і, зокрема, в радянській Україні. Тому неможливо точно з'ясувати, скільки було в УСРР активу, свідомо налаштованого на опір більшовицькій системі правління, хоча зрозуміло, що незгодних було багато.

Варто згадати, що радянська влада взагалі не була вибором більшості українського населення, а «українське питання» в роки революції та громадянської війни примусило понервувати архітекторів світової революції. Окрім постанов національних урядів, які, змінюючи один одного, демонстрували послідовність у прагненнях відірватися від Росії та побудувати українську державність, «проблему» творило й переважно селянське за складом населення. Попри брак чіткості в політичних орієнтирах, симпатії більшості його були явно не на боці комуністичної влади. Урядові Леніна довелося не тільки піти на творення «альтернативних націоналістичним» українських радянських урядів і декларативно визнати українські «національні права», але й удатися до прямого завоювання стратегічно важливої та багатой на ресурси української території. Виведені зі спецхову матеріали серпневого 1920 р. перепису Червоної Армії засвідчують, що більшовицьку владу в Україні врешті встановили війська, укомплектовані здебільшого бійцями, мобілізованими з внутрішніх губерній РСФРР (командувач збройних сил України та Криму М. В. Фрунзе, виступаючи в березні 1921 р. на V Всеукраїнському з'їзді рад, оголосив такі відомості про національний склад розташованих на українських теренах військ РСЧА: 85% — великороси, 9% — українці, 6% — поляки, білоруси, татари, євреї, німці та ін. [26, арк. 33 зв.]).

Хоча УСРР увійшла до складу Союзу радянських республік, антирадянські збройні загони діяли тут до середини 1920-тих рр. Стосунки між владою й селянством, що встановилися з проголошенням НЕПу, визначалися селянською формулою «призвичаїлися, можна якось жити, господарювати».

Постійною проблемою для більшовицької влади залишався «український сепаратизм», притаманний частині інтелігенції, «культивованій» силами Української автокефальної церкви та стрімко поширюваний серед студент-

ської молоді, а головне — на селі. Викорінити українські націоналістичні настрої, які незмінно характеризувалися як прояви «петлюрівщини» та «українського шовінізму», ніяк не вдавалося. Більше за те, більшовицька політика українізації, попри специфічне ідеологічне наповнення, об'єктивно пришвидшувала національне самоусвідомлення серед українців і сприяла посиленню націоналістичних настроїв. Власне, як і очевидна для багатьох декларативність гасел про рівноправний союз радянських республік та право на відокремлення. Вельми дратівливим чинником для більшовиків стала також і українська політична еміграція (передусім розташований на терені не дружньої сусідки Польщі Державний Центр УНР), речники якої оголосили радянський лад в Україні нелегітимним і реально діяли проти нього, розгортаючи відповідну інформаційну кампанію на Заході, а на теренах самої УСРР налагоджували й підтримували нелегальні зв'язки, ведучи розвідувальну та агітаційну діяльність тощо.

Радянська влада не приховувала ставлення до істотної частини населення як до «чужих» і потенційно нелояльних. Своєрідним офіційним маркером цього стало позбавлення людей виборчих прав. «Позбавленцями» переважно ставали колишні активні учасники боротьби з радянською владою, непмани, «куркулі» та інші «нетрудові елементи». Під час виборчої кампанії 1928/29 р. таких в УСРР набралось 869 111 осіб — близько 6% від загального числа виборців [41, арк. 33]. Наймасовішим, однак, в Україні вважали «церковний актив», до якого зараховували всіх, хто формально належав до котроїсь релігійної громади. За інформацією НКВС станом на 1 січня 1928 р., в Україні діяло 10 367 церковних громад, які охоплювали 7 156 017 осіб, а також 1074 сектантських громад із 86 525 вірянами — отже, «церковний актив» республіки теоретично обраховувався у 7 242 542 особи [27, арк. 2–3]. Релігію офіційно не забороняли, проте агресивна атеїстична політика радянської влади робила небажаним і небезпечним, особливо для молоді, відверте позиціонування себе вірянинуом. Належність до релігійних громад могла означати, що людина свідомо опирається владі, перебуває в певній опозиції до неї. Втім, «безбожна влада» не була спроможна заборонити релігію негайно, тому здебільшого оголошувала впертих вірян «відсталіми» і «темними», покладаючи сподівання на їхню соціальну пасивність і зосереджуючись переважно на переслідуванні їхніх пастирів.

Високі податки, низька платня, загалом низький матеріальний рівень життя основної маси людей на тлі браку реальних прав і свобод, гоніння на релігію — все це протягом 1920-х рр. не могло не спричиняти соціальної напруги та протестних настроїв в українському суспільстві. Підживлювана недородом, дестабілізацією хлібного ринку та голодом 1928–1929 р. негативна активність в Україні, зокрема й у найактивніших її проявах, стрім-

ко зростала, особливо на селі. Це доводила й статистика, яку регулярно готували силові органи — ОГПУ та міліція.

На листопадовому 1928 р. пленумі ЦК КП(б)У В. А. Балицький повідомив, що з 1 квітня до 1 жовтня 1928 р. ГПУ УСРР зафіксувало 150 масових виступів селян проти радянської влади, виявило 150 назв летючок контрреволюційного змісту [31, арк. 35–44, 4–47, 52, 63–64, 71–88, 94–113]. Навіть ці неповні дані порівняно з попередніми роками виявляли тенденцію, яка не могла не тривожити владу. За перше півріччя 1927/28 р. на селі було зареєстровано 186 терористичних актів проти представників радянської влади, у другому півріччі — 352; за перше півріччя 1928/29 р. — 454, а за друге — 812. Отже, всього за рік кількість терористичних актів по селах України більше ніж подвоїлася: з 538 у 1927/28 р. до 1266 у 1928/29 р. Розподіл терактів за найголовнішими їх видами ілюструє Таблиця 1 [28, арк. 29 зв. — 30].

З лютого 1928 р., загальна кількість злочинів в Україні з місяця в місяць зростала. Міліція пов'язувала це з «пожвавленням елементів, ворожих радянській владі, через проведення кампаній на селі», «недородом у низці округ», а також із «масовим дотерміновим звільненням з БУПРів» [25, арк. 35 зв.]. Показовим було те, що різко побільшало саме тих злочинів, що визначалися як здійснені «проти ладу управління»: 1926/27 р. таких було 10,9% від загальної кількості, 1927/28 р. — 20,6% (від 155096) [25, арк. 36; 28, арк. 30 зв.], 1928/29 р. — 20,4% (від 170308) [25, арк. 36; 28, арк. 30 зв.].

Таблиця 1. Найголовніші види терактів по селах УСРР (1927/28–1928/29 рр.)

Види терактів	1927/28	1928/29
Вбивство представників радянської влади	153	165
Поранення представників радянської влади	70	147
Замахи на вбивство представників радянської влади	103	268
Підпали майна	127	517
Підпали сільських установ	75	138

15 листопада 1928 р. В. А. Балицький виступив зі спеціальною доповіддю на нараді ГПУ, де обговорювали проблему боротьби з бандитизмом. Спецоргани мусили визнати «помітне зростання проявів бандитизму», «посилену діяльність куркульства і петлюрівщини», нарешті, «переростання кримінальщини у політичний бандитизм». Найбільше враженими бандитизмом округами названо Коростенську, Могилівську, Кам'янецьку, Туль-

чинську, Уманську, Шевченківську, Зінов'ївську, Київську, Конотопську, Глухівську, Чернігівську, Полтавську та Лубенську [33, арк. 45–47].

Певне уявлення про розмах бандитизму в Україні у 1927/28–1928/29 рр. можна скласти й на підставі звіту Адміністративного управління НКВС УСРР (під час проведеної 1928/29 р. реорганізації Адміністративний відділ НКВС було об'єднано з Адміністративним управлінням міліції УСРР, унаслідок чого постало Адміністративне управління НКВС) [28, арк. 1 зв.]. Із нього видно, що 1927/28 р. злочинів, кваліфікованих як «бандитизм», у республіці було зафіксовано 2849, а наступного року — вже 3218 (зростання на 12,9%) [28, арк. 28, 33 зв.]. Окрім двох десятків «організованих банд», проблем додавали ще й так звані «грабіжницькі зграї», яких 1928/29 р. вдалося зліквідувати 149 з числом учасників 1613 [28, арк. 29–29 зв.]. Організовані банди та грабіжницькі зграї нападали на залізничні станції й потяги, вчиняли наскоки на держустанови, грабували кооперативи, навіть вдавалися до диверсій. І хоча силові структури офіційно завжди трактували такі дії як суто бандитські, неопублічно вони визнавали, що частина кримінальних злочинів мала виразне політичне забарвлення.

Поширена в Україні за часів громадянської війни практика організації повстанських загонів на чолі з отаманами з початком сталінської «революції згори», схоже, почала відроджуватися. Доведена до краю безупинним тиском з боку влади, не в змозі захистити свої права легальними способами, принципово незгодна з системою комуністичного правління частина селян була готова знову взятися за зброю, осівши по лісах або причаївшись по самих селах під виглядом мирних мешканців. Однак і радянська влада до цього часу вже накопичила певний досвід боротьби з «політичним бандитизмом», виробивши систему засобів для його виявлення, розкладання та ліквідації. Тому знищення селянських повстанських загонів часто відбувалося або на стадії їх формування, або, після з'ясування всього кола учасників, безпосередньо перед початком активних дій.

У середині травня 1928 р. у Вороновецькому районі на Вінниччині, наприклад, завдяки агентурній роботі чекістам вдалося виявити один із таких загонів. Увійти до нього зголосилося три десятки селян — мешканців Воловодівки, Войтовців, Плоскої Дубини, Арсентьєвських хуторів, Ганцини. На чолі став колишній петлюрівський старшина Кіндрат Саваринський. Селяни намірялися почати з визволення заарештованих і наскоку на районні партійні та радянські установи, далі залучити на свій бік невдоволене радянською владою населення, зокрема і червоноармійців територіальних частин, а після того — якщо вдасться, «розкачати» повстання до всеукраїнського рівня, а якщо ні — прорватися до Румунії. Готуючись до повстання під гаслами відновлення УНР, селяни запаслися п'ятьма топогра-

фічними мапами і навіть підготували відозву від імені «Союзу визволення України», яка закликала: «Хто не бажає загинути від голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відпрацьовувати кріпосне право — до зброї!». Проте 11 червня 1928 р., коли повстанці в призначеному місці почали збиратися для виступу, ГПУ їх заарештувало. 11 і 19 червня В. А. Балицький особисто доповів обставини цієї справи Л. М. Кагановичеві, завдяки чому ми знаємо імена 23 повстанців. Серед них були Кіндрат Саваринський, Єфим Комар, Клим Довбня, К. Натовський, Сидор Назаренко, Іван Кугай, Петро Зозуля, Петро Раденький, Ананій Хмеляр, Тимофій Гусак, Сазон Іщенко, Потап Пукас, Сильвестр Проворенко, Ілля Данилюк, Чарната, Олександр Карпенко, Каленій Семикрас, Григорій Швидкий, Лука Довбня, Єринеї Мартиновський, Артем Семикрас, Василь Довбня, Антон Довбня [36, арк. 228–231].

На перший погляд відчайдушно-безперспективний, насправді план вінницьких повстанців мав свою логіку, принаймні в тій частині, що стосувалася розрахунків на можливе масове приєднання до них невдоволених владою. З одного боку, це впливало з досвіду громадянської війни, коли малолюдні загони під впливом обставин ураз перетворювалися на повстанські армії. З іншого боку, такі розрахунки повстанців явно ґрунтувалися на добрій обізнаності з настроями села. Підтверджує це, зокрема, й нині доступна дослідникам звітна інформація політвідділів, зокрема статистика особливих відділів УВО за результатами перлюстрації червоноармійської кореспонденції. За визнанням начальника політвідділу 15-ї Сиваської дивізії, в березні 1928 р. бійці щодня отримували близько 1500 листів і стільки ж відправляли додому; зміст чималого відсотку дописів із села характеризувано як антирадянські летючки [37, арк. 51]. Серед 15782 листів, перевічених особистами в частинах УВО в березні — квітні того ж року, негативними за змістом було визнано 7238; у травні з 6519 листів негативну інформацію містили 3184 [20, арк. 543–544]. Аналіз травневої кореспонденції перемінників взагалі демонстрував критичну ситуацію, адже з 3749 перевічених листів позитивними були лише 71, негативними — 3678, при цьому 414 з них було сконфісковано, бо вони містили прямиий заклик до повстання [20, арк. 661].

Не приховувала невдоволення діями влади та виявляла готовність активно виступати проти неї насамперед заможна частина селянства — «куркулі». Однак не тільки. Мабуть, не випадково в цей час у публічних виступах партійно-радянських чиновників та в пресі з'явилися численні нарікання на так званих «підкуркульників». До цієї дивної категорії стали зараховувати селян, які за походженням були «класово своїми», проте демонстрували «класово чужі» настрої. Щодо «середняків», то їхні настрої за-

звичай тяжіли до «куркульських» — тим більше, що сама влада на практиці часто-густо не проводила різниці між «куркулем» і «середняком».

Негативні політичні настрої селян нерідко були забарвлені в «націоналістичні кольори». За доступними документами неможливо точно встановити, наскільки масовими вони могли бути. Водночас впадає в око те, що й самі представники партійних та радянських органів, автори звітів Інформаційного відділу ЦК КП(б)У та численних зведень ГПУ часто-густо характеризували «націоналістичні настрої» чи агітацію «петлюрівського штабу» як «помітні», «не рідкі», такі, що проявляються «в першу чергу», «широко поширені» тощо. Ось кілька прикладів на підтвердження цього (курсиви скрізь мої. — Л. Г.).

24 січня 1928 р. заступник начальника Особливого відділу ОГПУ Я. Ольський, доповідаючи в ЦК ВКП(б) про посилення селянських настроїв в армії, стосовно військовослужбовців України спеціально зауважив *«яскраво націоналістичний ухил цих настроїв, де висувається доволі різко питання про те, що злигодні, яких зазнає Україна, залежать від “гноблення Москви”»* [23, с. 170–171].

25 жовтня 1928 р. Інформаційний відділ ЦК КП(б)У в звіті про ситуацію на місцях зауважив поширення антирадянської агітації у Київській, Дніпропетровській, Шепетівській, Маріупольській, Полтавській, Мелітопольській, Херсонській, Могилівській, Білоцерківській, Вінницькій, Лубенській, Бердичівській округах. При цьому зазначалося, що *«в агітації куркулів у першу чергу відбивається вплив української контрреволюції петлюрівського штабу, діяльність якої помітно пожвавилася за останні часи»*. Повідомлялося й про заклики до відокремлення України від Москви, ширення чуток про похід на Україну Левицького, який буде президентом тощо [38, арк. 95].

1 листопада 1928 р. на нараді в ЦК КП(б)У уповноважений у справах хлібозаготівель Чайка, щойно повернувшись із Шепетівської округи, переповів почуті там розмови, *«що хліб увесь іде в Москву, що Україну перетворили на московську колонію»*, додавши при цьому: *«Про широке поширення цієї петлюрівської агітації говорить цілий ряд товаришів, ці розмови носять доволі широкий характер»* [34, арк. 8–46].

17 листопада 1928 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор на пленумі ЦК ВКП(б) спеціально наголосив зростання в УСРР антирадянської активності, забарвленої в націоналістичні кольори. *«Петлюрівщина в нас, — заявив він, — дуже посилила свою роботу, поляки цьому допомагають, гроші дають, та й наш куркуль налаштований дуже активно. Змичку, консолідацію внутрішніх контрреволюційних сил із зовнішніми у нас на Україні можна побачити найнаочніше»* [8, с. 118].

17 січня 1929 р. голова ГПУ В. А. Балицький, доповідаючи в ЦК КП(б)У про політичну ситуацію в республіці, зауважив антирадянські виступи *з-можної частини середняків, які помітно почастишали і нерідко містять шовіністичну і поразницьку агітацію* [40, арк. 26].

Приклади подібних висловлювань представників влади на тему масовості «націоналістичних» настроїв по селах України можна наводити й далі, однак варто також замислитись і над самим контекстом таких настроїв, адже вони, власне кажучи, можуть розглядатися як свідчення того, що наприкінці 1920-тих рр. помітна частина українського селянства вже не була «простим етнографічним матеріалом», а бачила себе певною національною спільнотою й демонструвала прагнення до самоорганізації.

Те, що національна самосвідомість у середовищі селянства ставала дедалі масовішою, втішено констатувала й частина політично активної української інтелігенції, яка формально визнавала радянську владу, проте залишалася вірною ідеї самостійної України. В підготовленій улітку 1928 р. доповідній ГПУ УСРР «Про пожвавлення української контрреволюції» наведено слова колишнього полковника Кобзи — одного з лідерів нелегальної Хліборобської організації: «У мене кожного дня бувають селяни, всі вони, і середняки, і незаможники, і куркулі, цілком свідомі в національному відношенні. Наша робота дарма не пропала <...>. Наші ідеї увібрало в себе селянство» [18, арк. 255–256].

Показово, що з цією тезою полковника Кобзи практично погодився і сам Балицький, від імені якого зазначену доповідню було доправлено найвищому політичному керівництву України. «Треба визнати, — писав голова ГПУ УСРР, — що ці піонери українського націоналістичного руху — з цього погляду <...> до певної міри праві» [18, арк. 256].

В доповідній голова ГПУ наводив перелік виявлених у різних округах республіки нелегальних українських націоналістичних груп і організацій, зокрема есерівської в буряковій кооперації (провідник — колишній український есер Д. Головка), харківської Хліборобської (на чолі з колишнім полковником Кобзою, у складі кількох професорів та колишнього генерала, члена Центральної Ради), «шовіністичної групи правих громадських діячів» у Полтаві (на чолі з Щепотьєвим), «групи» професора Д. І. Яворницького в Дніпропетровську тощо. Проголошуючи міську «шовіністичну інтелігенцію» «організатором, керівником та ідеологом руху», В. А. Балицький водночас повідомляв про «висування нового антирадянського активу за рахунок безпосередньо селянських елементів і, особливо, останнім часом, за рахунок молоді» [18, арк. 263–264].

Важливими були й висновки, що їх робив голова ГПУ, звертаючи увагу на: 1) «значне пожвавлення» у «таборі української контрреволюції»;

2) «дрібнобуржуазну куркульську ідеологію» більшості виявлених «контрреволюційних українських груп»; 3) прагнення «куркульства самостійно, за допомогою колишніх учасників контрреволюційного руху, а також під керівництвом нового активу» до консолідації; 4) переорієнтацію ідеологів «української контрреволюції» на «безкровну» боротьбу проти радянської влади, ведення ними «систематичної роботи» в напрямку «захоплення» радянського і кооперативного апаратів, просування своїх людей у культурні, громадські та інші організації, особливо пов'язані з селом; 5) вже досягнення частиною «правих елементів української громадськості» ситуації, за якої «вона може і веде серед селян (куркулів, почасти середняків) агітацію і пропаганду своїх ідей». «Попри те, що українські контрреволюційні елементи в цілому не мають ще за собою скількись значних селянських мас, — підсумовував Балицький, — саме проникнення організаторів і агітаторів контрреволюції на село і можливість працювати там становить велику небезпеку, оскільки робить село реальним місцем змички антирадянських елементів міста з частиною закривізованого куркульства» [18, арк. 294–295].

Зауважмо, що тема українського націоналістичного підпілля в УСРР досі залишається перспективною для вивчення — головне через недоступність усього комплексу необхідних архівних документів радянських спецслужб. Зрозуміло, що до націоналістичних «груп» і «організацій» чекісти засилали агентів, і то могли бути досить авторитетні люди. Проте хоч би як там було, вже самий факт тяжіння політично вмотивованих особистостей до такого роду «груп» та «організацій», наявність у частини з них чітко виписаних програм свідчили про те, що спроби організаційно оформити свідомий антирадянський актив у радянській Україні не припинялися. Не викликає сумнівів і те, що з початком сталінської «революції згори» діяльність «активу» почала зростати, причому нові кадри активу перманентно рекрутувало й село, політичні настрої вагомої частини якого були не на користь влади і в протестах якого поряд із соціальними виразно проглядалися й національні мотиви.

Чи не одним засобом, здатним приборкати спрямовану проти комуністичної влади політичну активність, та й узагалі реалізувати новий курс — «другу редакцію воєнного комунізму», був державний терор. Він проявлявся в перманентному, зокрема й фізичному насильстві щодо всіх незгодних — байдуже, «класово чужих» чи «класово своїх», партійців чи позапартійних, пересічних громадян чи владців, командирів чи червоноармійців РСЧА.

Від початку 1928 р., в умовах розгортання надзвичайних заходів, в Україні було розігнано 30% виконкомів, знято з посад близько 40% голів і секретарів сільських рад. «Ми в цьому році буквально ліквідували радянську владу», — коментував ці різючі цифри на червневому 1928 р. пленумі ЦК

КП(б)У секретар ВУЦВК С. Н. Власенко [18, арк. 119]. Витиснення «небажаних елементів» із низових органів влади, передусім сільських, далі тривало під час кампанії перевиборів, строки якої, до речі, зі стандартним поясненням «за клопотанням мас», було зсунуто майже на рік. Не припинився тиск і після виборів, хоча відбулися вони за сценарієм і під повним контролем влади. Якщо основним гаслом виборів було «не допустити куркулів до сільрад», то після їх проведення головним завданням стало домогтися перевиборів у тих радах, до яких «пролізли куркульські елементи».

Масовою стала й «чистка» комітетів незаможних селян. Як повідомила газета «Комуніст», уже до листопада 1928 р. в тридцяти округах республіки було перевірено склад 5160 КНС (47% їх загальної кількості), і при цьому було виключено з незаможницьких організацій 100 340 осіб [10]. А водночас із «чистою» комнезамів, відвертою та широко рекламованою, РСІ практично потай перевірила 30 тис. працівників 639 установ і організацій України. Результатом цієї кампанії, завершеної до весни 1929 р., стало звільнення з роботи 3426 осіб — трохи більше як 10% усіх перевірених [32, арк. 176].

Не оминула «чистка» й партійні осередки. Взимку — навесні 1928 р. по всій країні, крім відвертих і прихованих прихильників розгромленої опозиції (троцькістів), квитків позбулися ще тисячі партійців — «класово чужих і розбещених», як сказав про них А. І. Мікоян [6, с. 56]. Офіційні причини виключення з партії були різні (пияцтво, зловживання владою, пасивність, зв'язок із «ворожими» елементами), але справжньою метою кампанії було досягти повної лояльності партійців, зокрема їхньої беззастережної готовності виконати будь-яку директивну вказівку. Хто відмовлявся або навіть просто виявляв нерішучість, не мав шансів залишитися в партії. Як повідомив навесні 1929 р. представник ЦКК КП(б)У Ф. І. Зайцев, у Кам'янській парторганізації, наприклад, у перебігу «дострокової чистки» було вичищено 30,5% перевірених партійців, у Кобеляцькій — 22,6%, у Зінківській — 18% [12]. Після «дострокової» чистки партії призначили нову, тепер уже «генеральну», яка, зокрема, мала на меті вигнати з партії прихильників розгромленої «правої опозиції».

Вочевидь прагнучи запобігти зростанню в Україні активних форм опору владі, передовсім повстанських дій, ГПУ спільно з міліцією в серпні 1928 р. провели широкомасштабну операцію з вилучення на селі «кримінального соцнебезпечного елемента». Було «знято» 1200 осіб, протягом усього 1927/28 р. — 2381, а в 1928/29 р. — ще 4980 осіб [3, арк. 34]. На початку березня 1928 р. ГПУ провела «широку операцію зі зняття українського антирадянського активу», заарештувавши понад 400 осіб. Проте зупинитися на цьому спецоргани не збиралися. «Операція безперечно стримає

на деякий час зростання української контрреволюції, — писав у доповідній В. А. Балицький, — проте абсолютно ясно, що повністю зліквідувати його вона не в змозі, і нашому апаратові доводиться загострювати увагу на питаннях наполегливої та неослабної боротьби з українською контрреволюцією, яка відродилася і зростає» [18, арк. 294]. Восени 1928 р. на нараді ГПУ вже йшлося про потребу тіснішого пов'язання боротьби проти «куркульського тероризму» з боротьбою проти «української контрреволюції». Це означало, що селянське питання в Україні радянська влада почала розглядати і як національне.

Таким чином, попри те, що наявні документи не дають змоги чітко визначити кількісні параметри антирадянського і радянського активів в Україні, все ж можна зробити припущення, що співвідношення між ними в умовах українського голоду 1928–1929 рр. було не на користь останнього. Доступні нині дослідникам документи ОГПУ, зведення політичних органів РСЧА, статистична інформація НКВС, інших силових органів дають підстави говорити про різкий сплеск у досліджуваній період негативної політичної активності серед населення УСРР, передусім в українському селі, характерною особливістю якої було поєднання соціальних і національних мотивів. При цьому неможливо не звернути уваги на поширення серед різних категорій населення УСРР настроїв, що їх можна кваліфікувати як антирадянські, самостійницькі та антиколоніальні. Ці останні зумовлювалися очевидним несприйняттям серед поважної частини суспільства радянської системи правління, ефемерності прав України в складі СРСР і виразним невдоволенням силовими впливами союзної влади на периферію. Основним засобом, яким влада користувалася для приборкання негативної політичної активності, стали репресивно-каральні методи, котрі в УСРР від початку розгортання сталінської «революції згори» мали одночасно як соціальне, так і національне спрямування.

1. Вісти ВУЦВК. Орган Всеукраїнського центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Харків. — 1928. — 24 листопада.

2. Вісти ВУЦВК. Орган Всеукраїнського центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Харків. — 1929. — 21, 22 лютого.

3. Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ), ф. 5, оп. 3, спр. 1591, арк. 144.

4. ДАРФ, ф. 5446, оп. 1, спр. 1832.

5. Ікс М. (Самойлов Михайло Самойлович): біографічна довідка : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.knowbysight.info/III/04597.asp>

6. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929 гг. — В 5 т. — М. : Демократия, Материк, 2000. — Т. 1. Пленум ЦК ВКП(б). — 4–12 июля 1928 г. — 694 с.

7. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929 гг. — В 5 т. — М. : Демократия, Материк, 2000. — Т. 2. Пленум ЦК ВКП(б). — 4–12 июля 1928 г. — 719 с.

8. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929 гг. — В 5 т. — М. : Демократия, Материк, 2000. — Т. 3. Пленум ЦК ВКП(б). 16–24 ноября 1928 г. — 767 с.
9. Комуніст. Орган ЦК та Харківського окружкому КП(б)У. — Харків. — 1928. — 1 жовтня.
10. Комуніст. Орган ЦК та Харківського окружкому КП(б)У. — Харків. — 1928. — 25, 27 листопада.
11. Комуніст. Орган ЦК та Харківського окружкому КП(б)У. — Харків. — 1929. — 19, 20, 23 лютого.
12. Комуніст. Орган ЦК та Харківського окружкому КП(б)У. — Харків. — 1929. — 7 квітня.
13. О работе июльского пленума ЦК ВКП(б): доклад тов. Сталина на собрании актива Ленинградской парторганизации 13 июля 1928 г. // Правда. — 1928. — 15 июля.
14. Пролетарий. Всеукраинская рабочая газета. Орган ЦК КП(б)У и ВУСПС, Харьков. — 1928. — 18 апреля.
15. Про хворобливі явища в партії: доповідь тов. Зайцева на III пленумі ЦК КП(б)У // Бюлетень ЦК КП(б)У — НК РСІ УСРР. — 1928. — № 10. — С. 34.
16. Радянське село. Орган Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків України). — Харків. — 1929. — 24 лютого.
17. Резолюції першої Всеукраїнської конференції ЛКСМУ // ЛКСМ України в рішеннях з'їзді та конференцій. 1919–1966. — К. : Політвидав України, 1969. — С. 363–401.
18. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСПІ), ф. 81, оп. 3, спр. 127, арк. 255–256, 263–264, 294–295.
19. РДАСПІ, ф. 82, оп. 2, спр. 137, с. 75, 90, 122.
20. РДВА, ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 543–544, 661.
21. Сталін Й. В. Твори / Сталін Й. В. — Т. 11: 1928 — березень 1929. — К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. — 379 с.
22. Текущий момент и задачи партии: доклад тов. Рыкова об итогах июльского пленума ЦК ВКП(б) на собрании актива московской организации 13 июля 1928 г. // Правда. — 1928. — 15 июля.
23. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы : В 5 тт. — Т. 1. Май 1927 — ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М. : РОССПЭН, 1999. — 880 с.
24. Центральний державний архів вищих органів державної влади України (далі — ЦДАВО України), ф. 1, оп. 4, спр. 9, арк. 130–131, 149–159.
25. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 114, арк. 35 зв. — 36.
26. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 40, арк. 33 зв.
27. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 2–3.
28. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1591. арк. 1, 28–30, 33 зв.
29. ЦДАВО України, ф. 257, оп. 1, спр. 684, б/н.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 293, арк. 119.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 306, арк. 35–44, 4–47, 52, 63–64, 71–88, 94–113.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 312, арк. 176.
33. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2751, арк. 45–47.
34. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2769, арк. 8–46.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2772, арк. 94–97.
36. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2800, арк. 228–231.
37. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2810, арк. 51.

38. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2824, арк. 95.
39. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2928, арк. 1–8.
40. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 26, 34–37.
41. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3018, арк. 33.
42. Червоне Запоріжжя. Орган Запорізького ОКП КП(б)У. — 1928. — 8 жовтня.

М. С. Вороніна

УДК: 94(477)«1900/1930»

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ НА ХАРКІВЩИНІ (1900–1930-ті рр.)

Статтю присвячено з'ясуванню причин, через які залишилася незначною фемінізація більшовицької організації до остаточного встановлення радянської влади в Харкові.

Ключові слова: гендер; ліберальний фемінізм; маскуліний.

Статья посвящена выяснению причин, из-за которых оставалась незначительной феминизация большевистской организации до окончательного установления советской власти в городе, где в дореволюционное время существовала одна из крупнейших в Российской империи либеральных феминистических организаций.

Ключевые слова: гендер; либеральный феминизм; маскулинный.

The main aim of this article is to find out the main reasons for a little feminization of the Bolshevik organization before the final establishing of the Soviet authorities in this city. Furthermore in pre-revolutionary time in Kharkiv province there existed one of the biggest in the Russian Empire liberal feminist organizations and also the branch of the Union of women's equal rights. That's why it's also important to find out how here since 1920 the «women's issue» was solved by women's departments within the «Soviet feminism» framework, not only on the regional level, but also within the whole Ukrainian Socialist Soviet Republic. The author tries to find out also «Soviet feminism» effect in Kharkiv region in 1920's — 1930's.

Keywords: gender; liberal feminism; masculine.

Історіографія проблематики потребує занурення в дореволюційний період, окрім того, що за логікою історичного процесу не можна вивчати політичну силу виключно після її приходу до влади, бо й це датування в українських умовах вкрай розмите. В цілому «жіноче питання» та гендерні дослідження на регіональному рівні залишаються все ще маргінальними